
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА

В. А. Кройтор

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Проблема принципів цивільного процесу займає одне з визначальних місць в науці цивільного процесуального права. Особливої актуальності це питання набуває в умовах реформування цивільного процесуального законодавства. У нормотворчій діяльності принципи цивільного процесуального права впливають на зміст норм, що регулюють цивільне судочинство, сприяють систематизації цивільного процесуального законодавства, виявленню і виключенню з нього норм, що дисонують з системою цивільного процесуального права. У практиці правозастосування принципи цивільного процесу визначають загальні підходи у здійсненні правосуддя, сприяють правильному розумінню і тлумаченню норм процесуального права, становлять основу застосування аналогії права. Принципи слугують базою для напрацювання теоретичних концепцій будь-якої галузі права, у тому числі цивільного процесуального права.

Ураховуючи актуальність проблеми, не є дивним, що питання принципів цивільного процесу викликає незмінний інтерес вчених, які займаються дослідженнями в галузі цивільного процесуального права. Проблематиці принципів цивільного процесуального права присвятили свої роботи такі вчені як А. В. Андрушко [3], В. С. Букіна [5], М. А. Гурвич [11], О. В. Немировська [14], М. П. Омельченко [15], І. М. Резніченко [16], В. М. Семенов [19], Г. П. Тимченко [23], Н. О. Чечина [27], О. В. Шутенко [30], К. С. Юдельсон [31].

Проте однією з найбільш недосліджених і суперечливих є проблема системи принципів цивільного процесуального права. У науковій літературі відсутня єдність поглядів щодо поняття системи принципів, немає опису статичної і динамічної структури системи, не досліджені складні процеси, які відбуваються всередині системи при взаємодії принципів, не вирішене питання про місце і роль кожного з принципів у рамках їх загальної системи, не вирішено багато проблемних питань, які пов'язані з недоліками реалізації вимог системи принципів на різних стадіях цивільного процесу [24, с. 312].

Отже, метою даного наукового дослідження є узагальнення поглядів щодо поняття системи принципів цивільного процесуального права, а також визначення критеріїв поділу системи на структурні елементи.

Уявлення про систему принципів цивільного процесуального права відіграє чи не одну з найважливіших ролей у вченні про

принципи цивільного процесуального права, оскільки розгляд будь-якого з принципів у відриві від усіх інших, від системи в цілому, без виявлення його місця в ній не дозволить зрозуміти справжнє значення принципу і його роль у врегулюванні суспільних відносин. Виключення з системи певного принципу безпосередньо впливає як на зміст кожного з інших принципів, так і на їх взаємодію. В ізоляції принцип не може відігравати ні негативної, ні позитивної ролі, оскільки один принцип не може визначати характер процесуального права. Отже, розуміння системи принципів в цілому дозволяє виявити мету і спрямованість кожного з принципів, що входять до системи [28, с. 79–80].

Визначаючи поняття системи, слід, перш за все, дати визначення системі як філософській категорії. Проте слід зазначити, що єдиного розуміння системи у філософії до цих пір не вироблено [1, с. 170].

Система (від грецького *systema* – складене з частин, з'єднане) – категорія, що визначає цілісний об'єкт, в якому енергія зв'язків між елементами системи перевищує енергію їх зв'язків з елементами інших систем, і задає онтологічне ядро системного підходу. Характеризуючи систему як таку в найзагальнішому плані, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємопов'язаних між собою елементів [21, с. 875]. Систему розуміють також у вигляді множинності елементів, що знаходяться у взаємовідносинах та взаємозв'язках, формуючи певну цілісність та єдність [20, с. 1209].

Філософське поняття системи використовують вчені-процесуалісти, даючи визначення системи принципів цивільного процесуального права. Так, А. В. Андрушко систему принципів цивільного процесуального права визначає як цілісність та єдність її взаємопов'язаних елементів-принципів, які, розвиваючись, взаємодіють із правовим середовищем [4, с. 21]. На думку М. С. Шакарян, система принципів цивільного процесуального права є певним цілісним утворенням, при цьому кожен з принципів послідовно розкриває зміст галузі права в цілому. Система принципів галузі права не є довільним їх набором, арифметичною сумою, а являє собою єдине ціле, якісно нове утворення, що отримало свої властивості в результаті органічного об'єднання клітинок-ланок [10, с. 1209].

А. О. Ференс-Сороцький і Н. О. Чечина визначають систему принципів цивільного процесуального права як зв'язок принципів за змістом, їх взаємообумовленість і взаємодію. Практично система принципів означає, що будь-який окремо взятий принцип є частиною, ланкою, самостійною клітиною їх єдиної структури, кожен принцип є самостійним, але не автономним, тобто він не може існувати і діяти у відриві від системи; принцип може бути

включений до системи за умови внутрішнього зв'язку з іншими принципами [9, с. 22].

Сукупність принципів цивільного процесуального права у їх тісному взаємозв'язку і взаємозалежності утворює систему принципів цивільного процесуального права, вважає А. О. Власов [6, с. 22].

Дослідниця проблем трудового права О. Я. Лаврів, пропонуючи поняття системи принципів, ототожнює її з класифікацією [12, с. 9]. Такий підхід видається дещо звуженим, хоча зв'язок між системою і класифікацією безперечно має місце. Система як сукупність взаємопов'язаних елементів (принципів) розкривається через класифікацію, тобто зведення принципів в окремі групи за певною ознакою.

Науковцями запропоновані різноманітні критерії класифікації принципів цивільного процесуального права. Ряд учених класифікує принципи за джерелами закріплення, відповідно виділяють конституційні принципи цивільного процесуального права і принципи, закріплені галузевим законодавством [10, с. 37]. У дещо іншому варіанті за даним критерієм принципи класифікують на принципи, закріплені Конституцією, законодавством про судoustрій та цивільним процесуальним законодавством [23, с. 37]. У запропонованому вигляді дану класифікацію важко вважати достатньо чіткою, оскільки низка принципів одночасно закріплена як Конституцією України, так і ЦПК, наприклад, принцип змагальності (ст. 129 Конституції України і ст. 10 ЦПК України), принцип гласності (ст. 129 Конституції України і ст. 6 ЦПК України). Через це, для більшої точності, поділяти принципи за даною ознакою видається доцільніше на три групи: закріплені Конституцією, закріплені галузевим законодавством, закріплені одночасно Конституцією і галузевим законодавством. Проте практичне значення такої класифікації видається досить сумнівним, оскільки роль принципів не залежить від джерела їх закріплення: як закріплені Конституцією, так і галузевим законодавством принципи мають однаково важливе значення в нормотворчій діяльності, правозастосуванні і формуванні уявлення про галузь права в цілому.

Значно важливішим у практичному плані видається поділ принципів за сферою поширення. Даний класифікаційний критерій викликає чи не найбільші суперечки серед науковців. Система принципів права поділяється на групи в залежності від того, на яку сферу суспільних відносин вони поширюються: загальноправові принципи, що поширюють свою дію на право в цілому та характеризують особливості його змісту; міжгалузеві, що виражають зміст певних груп галузей; галузеві принципи, які характеризують зміст певних галузей; принципи правових інститутів [2, с. 105–106]. Дана класифікація підтримується низкою науко-

вців [30, с. 9; 18, с. 221]. Проте існує протилежна точка зору, відповідно до якої групи принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не може, оскільки нівелюється єдність системи принципів цивільного процесуального права. Цю систему принципів, на думку прихильників даної точки зору, складають основоположні керівні засади, що характеризуються однаковим ступенем загальності та взаємозв'язку. Принципи цивільного процесуального права поширюють свою дію на всю галузь права, складовою якої саме і є процесуальні інститути та норми [4, с. 25]. Більш обґрунтованою видається остання точка зору, оскільки, дійсно, інститут є частиною галузі права, і виділяти для нього окремі принципи немає підстав. Іншими словами, не можна виділити принципи окремих інститутів, що не характерні для галузі права в цілому. З цього приводу важко не погодитись з думкою Н. О. Чечиної, яка стверджувала, що єдина система принципів процесуального права в цілому виключає можливість існування відокремлених принципів для окремих стадій процесуальної діяльності або окремо взятого процесуального інституту. Той чи інший принцип повинен мати визначальне значення і знаходити найбільший прояв в одній із стадій діяльності або в окремих інститутах, але загальне його значення визначається взаємодією з іншими принципами, впливом їх на діяльність суду в цілому [28, с. 80].

Дещо інакше інтерпретує цей критерій класифікації М. Й. Штефан, іменуючи його «дія в системі права», відповідно до якої він поділяє принципи на загальні, галузеві і міжгалузеві [29, с. 31]. Мається на увазі, що «дія в системі права» і «сфера поширення на суспільні відносини» у даному контексті є ідентичними ознаками, за якими здійснюється поділ принципів на групи.

Традиційний поділ принципів за сферою поширення, або дією в системі права, на три групи – загальноправові, міжгалузеві і галузеві, видається недостатньо обґрунтованим. У науці найпоширенішим є таке групування принципів цивільного процесуального права: загальноправові принципи, тобто характерні для всіх без винятку галузей права, у тому числі цивільного процесу, – демократизм, гуманізм, законність; міжгалузеві, характерні для декількох «споріднених» галузей права, – принципи здійснення правосуддя лише судом, рівності громадян перед законом і судом, поєднання колегіальності і одноособовості в розгляді справ, незалежності суддів і підкорення їх тільки законам, національної мови судочинства, гласності судового розгляду, об'єктивної істини тощо; галузеві, тобто характерні лише для цивільного процесу, – принципи диспозитивності, змагальності і процесуальної рівності сторін.

У даній класифікації заперечення викликає виділення окремої групи, що має назву «галузеві принципи цивільного процесу». Ма-

ється на увазі, що галузевих принципів цивільного процесуального права, як і принципів окремих процесуальних інститутів, не існує. Дана позиція обґрунтовується тим, що принципи, які включаються до даної групи, властиві не лише цивільному процесу. Так, принцип диспозитивності, окрім цивільного процесу, характерний для цивільного права (ст. 1 ЦК України) і господарського процесу (цей принцип прямо не закріплений у законодавстві, хоча його дія в господарському процесі не викликає сумнівів і заперечень [26, с. 20]), принцип змагальності – для адміністративного процесу (ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України) і господарського процесу (ст. 4–3 Господарського процесуального кодексу України), принцип процесуальної рівності сторін – для господарського процесу (ст. 22 Господарського процесуального кодексу України) і третейського розгляду справ (ст. 4, ст. 39 тощо Закону України «Про третейські суди»). Отже, ці принципи об'єктивно слід відносити до міжгалузевих.

Дослідник проблем кримінально-процесуального права В. Тертишник стверджує, що «аналіз співвідношення загальноправових, міжгалузевих та галузевих принципів показує, що в юридичній літературі частка галузевих принципів у цілісній системі є дуже малою, що, в свою чергу, унеможливає подальший науковий пошук» [22, с. 28]. Ураховуючи викладене вище, стосовно цивільного процесуального права можна стверджувати більш категорично: принципи, які можливо включити до «галузевої» групи, відсутні взагалі.

Г. П. Тимченко тісно пов'язує класифікацію принципів за сферою поширення із класифікацією за джерелом закріплення, через що зазначає: оскільки розподіл принципів залежно від сфери суспільних відносин, на яку вони поширюються, є основою того, яким нормативним актом вони повинні бути закріплені, можливе і об'єднання названих класифікаційних критеріїв [23, с. 39]. Видасться, що об'єднання класифікаційних критеріїв у даному випадку є недоцільним, оскільки закріплення певного принципу в Конституції України не означає поширення його дії на всі галузі права, хоча Конституція поширює свою дію на всі правовідносини. Так, наприклад, принцип змагальності, закріплений ст. 129 Конституції України, не входить до системи принципів трудового чи фінансового права. Отже, класифікація принципів за сферою поширення і джерелами закріплення дещо відрізняється за характером класифікаційних критеріїв.

Г. П. Тимченко також стверджує, що класифікація принципів цивільного процесу на міжгалузеві і галузеві, залежно від сфери їхньої дії, дозволяє рекомендувати законодавцю доцільний порядок закріплення їх у нормативних джерелах: міжгалузеві принципи цивільного процесу поряд з закріпленням у галузевому законодавстві доцільно також відбити у Конституції. Принципи, властиві

тільки цивільному процесуальному праву, закріплені в галузевому законодавстві [23, с. 40, 39]. Погодитися з такою позицією важко – за таких умов класифікація принципів цивільного процесу за джерелами закріплення втратить сенс через те, що всі принципи будуть закріплені як Конституцією, так і галузевим законодавством, оскільки, як було доведено вище, галузевих принципів не існує.

Серед науковців зустрічаються противники класифікації принципів цивільного процесуального права за сферою поширення. Так, А. О. Власов переконаний, що поділ принципів повинен проводитись виключно за процесуальними ознаками, а класифікація їх, зокрема, на загальноправові, міжгалузеві і власне цивільні процесуальні, недоцільна, оскільки виходить за межі цивільного процесу [6, с. 22]. Така позиція видається безпідставною, оскільки загальнотеоретичні підходи до розуміння системи принципів цивільного процесуального права дозволяють більш повно зрозуміти природу означеного правового явища.

Виділяють класифікацію принципів цивільного процесу за об'єктом регулювання, відповідно до якої принципи цивільного процесуального права розбиваються на дві великі групи: організаційно-функціональні принципи, які є одночасно принципами організації правосуддя (судоустрою) і функціональними, а також принципи, що визначають процесуальну діяльність суду і учасників процесу (функціональні) [25, с. 11]. До організаційно-функціональних принципів належать: здійснення правосуддя лише судами, незалежність суддів і підкорення їх лише законові, рівність громадян перед законом і судом, гласність судового розгляду тощо. До функціональних принципів належать: законність, диспозитивність, змагальність, процесуальна рівність сторін, усність, безпосередність тощо [10, с. 37].

Дещо схожа класифікація принципів цивільного процесуального права запропонована В. Ю. Мамницьким. Учений пропонує поділяти принципи на ті, які випливають із природи судової влади, та ті, які походять із форми здійснення судової влади, тобто функціональні. До складу перших належать принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя лише судом, рівності громадян перед законом і судом, доступність судового захисту, законність та змагальність. До складу функціональних належать диспозитивність і процесуальна рівноправність [13, с. 8].

Залежно від ролі принципів у регулюванні правового становища суду та інших учасників процесу пропонує класифікувати принципи цивільного процесуального права В. М. Семенов. Вчений поділяє принципи на дві групи: принципи, що визначають становище суду та загальні демократичні умови судової діяльності: здійснення правосуддя лише судом, незалежність суддів та

підпорядкування їх лише закону, безпосередність, усність, безперервність, гласність, об'єктивна істина тощо; і принципи, що характеризують демократичне становище осіб, які беруть участь у процесі: принцип державної мови судочинства, диспозитивність, рівність громадян перед законом і судом [17, с. 62].

Означена позиція В. М. Семенова піддана критиці Г. П. Тимченком, який зауважив, що оскільки суд та інші учасники процесу взаємодіють у ході судочинства, вступають у правовідносини між собою, і принципи цивільного процесу регулюють їх поведінку, чітко розмежовувати загальні умови судової діяльності і становища осіб, які беруть участь у процесі, не видається можливим [23, с. 40]. Остання точка зору видається досить аргументованою.

Цікавий поділ принципів цивільного процесуального права пропонує С. О. Волосенко. Не акцентуючи увагу на критерії класифікації, вчений зазначає, що «слід чітко відмежовувати ті з принципів, які мають теоретичний характер і не можуть запроваджуватися у ЦПК, оскільки вони є ширшими за значенням, ніж процедура розгляду справи судом, та принципи, які доцільно запроваджувати в норми законодавства й, зокрема, у ЦПК». В цьому ж дослідженні автор зазначає, що «за сучасних умов слід виокремлювати принципи, які мають теоретичний характер і регламентовані законодавством» [7, с. 130, 131]. Видається, що С. О. Волосенком не розкрито в повній мірі суті вказаної класифікації, не зрозуміло, які з принципів цивільного процесуального права слід відносити до «принципів, які мають теоретичний характер» (і чому дані принципи не можуть запроваджуватися у законодавство), а які до «принципів, які доцільно запроваджувати в норми законодавства».

Дослідження проблеми класифікації принципів цивільного процесуального права дозволяє стверджувати, що серед науковців не існує єдиної точки зору щодо критеріїв поділу принципів цивільного процесу на окремі групи. Проте всі моделі класифікації принципів, як правильно стверджує О. В. Ісаєнкова, покликані вказати на наступні обставини: зв'язок елемента моделі (конкретного принципу права) з іншими її ланками (іншими принципами); особливість окремих елементів (наявність специфічних принципів), за допомогою чого надається своєрідність усій системній сукупності; існування в системі елементів, тотожних тим же елементам в інших модельних системах того ж рівня (загальних принципів), що дозволяють вважати модель, що досліджується, підсистемою систем вищого рівня (системи принципів права і системи відповідної галузі права) [8, с. 41].

Таким чином, систему принципів цивільного процесуального права можемо визначити як єдину, нерозривну, впорядковану за певними критеріями сукупність взаємопов'язаних принципів, за-

кріплену нормами діючого законодавства. Слід визнати, що пропозиція А. В. Андрушка закріпити систему принципів в окремій главі ЦПК України [3, с. 8] заслуговує на увагу.

У подальших наукових дослідженнях проблеми системи принципів цивільного процесуального права вважаємо за необхідне окремо зупинитись на основних взаємозв'язках окремих принципів цивільного процесуального права.

Список літератури: 1. Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы // Вопросы философии. – 1998. – №7. – С. 170–179. 2. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. – Свердловск, 1972. – Т. 1. 3. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. 4. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: Моногр. – Х., 2006. 5. Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1975. 6. Власов А. А. Гражданское процессуальное право. – М., 2003. 7. Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні // Часопис Київського університету права. – 2007. – №3. – С. 127–132. 8. Гражданский процесс России/ Под ред. М. А. Витук. – М., 2004. 9. Гражданский процесс / Под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М., 2001. 10. Гражданское процессуальное право/ Под ред. М. С. Шакарян. – М., 2004. 11. Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (Система и содержание) // Советское государство и право. – 1974. – № 12. – С. 20–27. 12. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2007. 13. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1995. 14. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. 15. Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1996. 16. Резниченко И. М. Функциональные принципы гражданского процесса (правовые и психологические аспекты). Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1989. 17. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М., 1982. 18. Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права // Сб. ученых трудов. – Свердловск, 1964. Вып. 2. – С. 179–239. 19. Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Свердловск, 1965. 20. Советский энциклопедический словарь. – М., 1984. 21. Социология: Энциклопедия. – Мн., 2003. 22. Тertiшник В. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу // Вісник прокуратури. – 2001. – №5(11). – С. 26–34. 23. Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку: Монографія – К., 2006. 24. Тимченко Г. П. Структура і функції вчення про систему принципів цивільного процесу // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С. 306–312. 25. Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1989. 26. Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основы господарського процесуального права України. – Суми, 2003. 27. Чечина Н. А. Принципы гражданского процессуального права // Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса. – Л., 1979. – С. 36–60. 28. Чечина, Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление // Правоведение. – 1960. № 3. – С. 78–83. 29. Штефан М. Й. Цивільний процес. – К., 2001. 30. Шатенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. 31. Юдельсон К. С. Конституционные принципы советского гражданского процессуального права // Советская юстиция. – 1978. – № 16. – С. 10–12.

Надійшла до редакції 12.07.08